

Шоқан зерттеген ортағасырлық түркі әдеби жазбалары

Жағыпар А., Жұманова А.З.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ., Қарағанды қ.

Қазақ халқының дара ғұламасы, ағартушы-ойшылы Шоқан Уәлиханов қысқа ғұмырында ғылымның көптеген саласы бойынша зор еңбектер атқарып кетті. Оның халқымыздың әдеби мұрасын зерттеу ісінде бітірген шаруалары да аса ауқымды. Ғалымның бұл тұрғыдағы жұмыстары Шоқанның әдебиетшілік қырын сөз еткен еңбектерде қозғалып жатады. Дегенмен Ш.Уәлихановтың «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Манас» жырларын, қазақ-қырғыз халықтарының фольклорлық үлгілерін жан-жақты зерттеумен қатар, ортағасырлық түркі әдеби жазба тілінде жазылған құнды жәдігерлерді тереңдей зерделегені, олардың бірқатарын тұңғыш рет өзі тауып, ғылыми айналымға қосқаны, төл еңбектерін жазуға молынан пайдаланғаны назарға көп алынбай келеді. Ал, шын мәнінде, Шоқанның шығыстану саласында жарық жұлдыз атануының негізгі қайнар бұлақтарының бірі – оның сол жазба мұраларды аса зор таныммен, биік білімпаздықпен талдап, таразылағанынан да бастау алады.

Зерттеу жұмысында Ш.Уәлихановтың қазақ пен қырғыздың әдеби мұрасын, «Едіге», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Манас» сияқты әйгілі жырларды, аңыздар мен шежірелерді тұңғыш рет жазып алып, терең зерделеп, орысшаға аударып, ғылыми айналымға қосқаны ғана емес, түркі жазба жәдігерлерін қазақ топырағында, Ресей мен Еуропада алғаш рет зерттеген тұлға болғандығы да қарастырылады. Ғалымның «Шайбанинама», Әбілғазы ханның «Шежіре-и түрк», Қадырғали Жалайыридың «Жамиғ ат-тауарих», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» сынды шығармалары мен Алтын Орда хандарының жарлықтарын, Қашғардан тапқан «Газкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы», Мұхаммед Садық Қашғаридың «Газкира-йи қожаған» қолжазбаларын да биік ғылым өресіне сай зерттегені талданады. Тарихта сақталған шежірелік деректемелер түрінде ғана емес, сонымен қатар орта ғасырлардағы түркі халықтарының көркем әдебиеті мен жазба мұрасының жәдігерлері ретінде де маңызы бар мұндай шығармаларды дүниежүзі ғалымдары арасында алғашқы зерттегендердің бірі қазақтың ұлы ғалымы – Ш.Уәлиханов болғандығы қорытылады.

Жұмыста ортағасырлық түркі жазба әдеби мұраларының – қазақ тарихы, қазақ сөз өнерінің көне қатпарлары туралы қыруар мәлімет ұсынатын құнды жәдігерлер екендігіне мән беріледі. Оларды еуропалық ғылым деңгейінен тұңғыш зерттеген Шоқан Уәлихановтың бесаспап ғұламалығын зерделей отырып, біздің халқымыз үшін тікелей қатысы бар сол жазба мұраларды алдағы уақытта танып-білуге жұртшылық назарын кеңінен аудара түсу қажеттілігі алға тартылады.

Ш.Уәлихановтың ғалымдығын бағалау оның көзі тірі кезінде-ақ басталды. Қазақ зерттеушісінің Қашғардан қайтып оралғасын, Петерборда ғылыми жұмыстарымен айналысқан кезіне қатысты алғашқы мағлұмат Ресейде жарияланды. Әйгілі ақын Некрасов басқарып отырған «Современник» журналының 1864 жылғы маусымдағы санында шыққан К.Губаревтің «Қазақ даласы» атты көлемді мақаласының тақырыбы астына «Шоқан Уәлихановқа арналады» деген жазу берілгенін де атап өту керек. Бір жағы жолсапар секілді өріліп, Кереку маңы, Баянауыл мен Қарқаралы төңірегінің табиғатын суреттей отырып, қазақ кедейлерінің де ауыр халін сипаттап кеткен журнал мақаласында ол туралы: «Соңғы кездерде сұлтандар мен билер өз еріктерімен балаларын Омбы кадет корпусына бере бастады, одан Шоқан Уәлиханов сияқты Сібірдің бірде-бір жұртының арасынан соған дейін еш байқала қоймаған, соншама қабілетті, жетік және іскер тұлға шықты», - деген жылы лебіз білдірілген еді.

Қазақ ғалымының алғашқы шығармалар жинағы Императорлық орыс география қоғамы этнографиялық бөлімі жазбаларының XXIX томы ретінде 1904 жылы «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың шығармалары» деген атпен жарық көреді. 1905 жылы профессор П.М.Мелиоранскийдің әзірлеуімен «Едіге мен Тоқтамыс туралы аңыз. Ш.Ш.Уәлихановтың

қолжазбасы бойынша қазақша мәтіні» деген атпен жырдың Шоқан жинаған түпнұсқасы жеке кітап боп жарық көрді.

Кеңестік Қазақстан кезінде Ш.Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығын қарастырған толымды зерттеулер қыркыншы жылдардың ортасынан бастап шыға бастады. Шоқанның 1958 жылы академик Ә.Марғұланның редакциясымен орысша басылған «Таңдамалы шығармалар» жинағына ғалымның негізгі еңбектері мен хаттары енді. Ал Ш.Уәлихановтың 1961-1972 жылдар аралығында шыққан бес томдық шығармалар жинағы – оның жауапты редакторы болған Ә.Марғұланның халық алдында атқарып кеткен ұлы еңбегі ретінде бағаланады.

Шоқантану ісіне қазақтың әйгілі жазушысы С.Мұқанов елеулі үлес қосты. Оның «Шоқан Уәлиханов» монографиясында көптеген деректік мағлұматтар бар. Сондай-ақ жазушы қаламынан «Аққан жұлдыз» романы, «Шоқан Уәлиханов», «Қашғар қызы» пьесалары туды. Жазушылар С.Бегалин, С.Бақбергенов және тағы басқа авторлардың Шоқан туралы көлемді әдеби шығармалары жарық көрді. Біздің жұмысымызда Шоқан Уәлихановтың ғалымдық тұлғасына әдеби мұра зерттеушісі ретінде мән беріледі. Бұл орайда оның қазақтың өткен замандарына тікелей қатысы бар ортағасырлық түркі жазба жәдігерлерін терең зерделеген ғұламалығына көңіл бөлінеді.

Шоқанның әдеби мұраларды зерттеуге ұмтылысы бала кезінен, әкесі аға сұлтан Шыңғыс Уәлихановтың ықпалымен басталды. Бес жасынан хат танып үлгеріп, қабілет көзі ерте ашылған Шоқан жеті жасқа келгенде өзі дүниеге келген Күнтимес қыстау-ордасында әкесі ашқан мектепте білім алуға кіріседі. Бұл мектепте шәкірттер қазақша таза оқып, жаза білуді, ортағасырлық түркі тіліндегі дүниелерді тану, арабша, парсыша сөйлеу дағдыларын үйренетін, шығыс ақындарының өлеңдерін жаттайтын, халық эпостарымен танысатын, тарих пен есеп пәндерін өтетін. Әлбетте, Шоқанның ғылыми-көркемдік дүниетанымының, рухани құндылықтарды бағалау машығының қалыптасуына әке тарапынан тиген әсердің жөні бөлек болғандығы да даусыз. Әр саладан хабары бар, көзі қарақты аға сұлтанға орыс ұлықтары да мәдени мұраларды жинауға байланысты жұмыстарды сеніп тапсыратын. Шыңғыстың ауыз әдебиеті үлгілерін жинай бастағанының бір белгісі – Шоқанмен бірге Жаманқұл ақыннан «Едіге» жырын жазып алуы. Ғалым бұл туралы кейіннен: «Мен бұл жырды бірінші рет Аманқарағай дуанындағы аз ата күрлеуіт қыпшақтың ауылында, ақын Жұмағұлдан (Жаманқұлдан) 1841 жылы естідім», – деп еске алады. Сол жылы әкесі Шыңғыс осы жырды баласы екеуі Жаманқұлға тағы да бір мәрте айтқызып, үстінен толықтырады. Үшінші рет ол атығай Арыстанбай жыраудың нұсқасы бойынша қайта жазылып алынады. «Содан кейін 1842 жылы әкем Шыңғыспен бірге осы үш нұсқаны салыстыра отырып, ортақ мәтін шығардық», – дейді ғалым.

Шоқанның әдеби мұраға, рухани құндылықтарға құмарлығының оянып, қалыптасуына оның әжесі Айғанымның да ықпал-әсері мол болды. Сауаттылығы бір басына жетерлік, әр тілден хабары бар білімді әже бес жасынан хат танып, жеті жасынан бастап, әкесімен бірге халық мұрасын қағазға түсіруге қолқабыс беріп жүрген Шоқанның алғырлығын одан әрі ұштауға септесті. Есілдің оң саласы Аққанбұрлық өзені алабындағы ата жайлауларында бас қосқан кезде зерек немересін қасына көбірек тартып, әртүрлі ертегілер, аңыздар мен өлеңдер айтып беріп, жаңылтпаштар мен жұмбақтар үйрете жүріп, біртін-біртін өзінде бар шығыс қиссалары мен дастандарын тыңдатты. Шоқан әріп танығаннан кейін оларды немересінің өзіне оқытатын болды. Ел аузында тараған діни қиссалар – «Салсал», «Зарқұм», «Жұмжұма», махаббатты жырлаған «Жүсіп-Зылиха», «Ләйлі-Мәжнүн», «Бозжігіт», «Сейпілмәлік» дастандарын Шоқан әжесінің арқасында кішкентайынан біліп өсті. Оның әдеби мұраны жинауға ұмтылысы кадет корпусында оқып жүрген жылдары одан әрі өрістеді. Бұл ретте Шоқан үшін Ертіс бойында туып, бір кезде осы Сібір казак әскери училищесін, одан кейін Қазан университетінің Шығыс тілдері бөлімінде Қазымбек мырзадай ірі ғұламадан тәлім алған Н.Ф. Костылецкийдей білікті ұстаздың берген тәлімінің орны да бөлек болған еді. Өзі орыс әдебиетінен сабақ берсе де, парсы мен араб тілін тәуір білетін, ортағасырлық түркішені біршама танитын ұстаз Шоқанға өз тарапынан көп тәрбие берді.

Қазақшаны жетік білетін шығыстанушы шәкіртіне әдеби мұра үлгілерін жинауды тапсырып, кейбіреулерін бірлесе отырып орысшаға аудару ісіне баулыды. Шоқанның жазғы демалысқа шыққан кезінде әкесі Шыңғыспен бірге жазып алып, Костылецкийге тапсырған сол асыл дүниелері кейіннен ғалымдар арасында «Құсмұрын нұсқалары» деген атпен танылды. Өскен, білім алған ортасынан алған осы тектес жан-жақты үлгі-өнеге оның кейіннен әдеби, мәдени мұраларды жинау ісіне, жауһар жәдігерлерді тап басып тануға баулыды, зерек білікпен зерттеуге ұмтылдырды.

«Едіге» – қазақтың сирек кездесетін асыл әдеби мұраларының бірі. Түркі халықтарының көбіне ортақ болып келетін бұл жырдың басты кейіпкері Едіге – Алтын Орданың ханы Тоқтамыс (шамамен 1350-1406) пен Темір әулеті мемлекетін құрушы Әмір Темірдің (1336-1405) кезінде өмір сүрген тарихи тұлға. Ірі мемлекет қайраткерлігі, ерен ерлігімен қоса әділ билігімен де есімі аңызға айналған бек. Шоқан ол туралы: «Қазақтың ең тамаша тарихи жыры – Едіге, ол – Тоқтамыстың жарлығы туралы еңбекте айтылатын Иди́ке, Эдеку және Идигей, Ворскла бойында литваның ұлы князі Витовтты тас-талқан еткен, Алтын орданы төрт ханның тұсында еркінше билеген бек-манап әрі қолбасы», – деп жазды.

Едігенің өмірі мен шайқастары туралы жырлар қазақ қана емес, татар, ноғай, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, қырым татарлары, құмық, түрікмен халықтары арасында да кездеседі. Алайда солардың арасында XIX ғасырдың ортасына таман әкелі-балалы Шыңғыс және Шоқан Уәлихановтар жазып алған нұсқа – ең көркем, неғұрлым толық жәдігерлердің бірі болып табылады. Алғашқы нұсқасы 1841 жылы қағазға түскен бұл «Едігенің» басқа қазақша мәтіндерден артықшылығы - оның ерте жазылып алынған үлгілердің бірі болып табылатындығында. Сонымен қатар, бұл нұсқаның мазмұны толықтығымен де ерекшеленеді. Жыр Едігенің әулие атасынан басталып, батырдың құсadan өлуімен аяқталады. Онда қазақ, ноғай, қарақалпақ, башқұрт, татар нұсқаларына тән ортақ желі неғұрлым толық қамтылады. Шоқан өзі сүзгіден өткізген, Едіге мен Тоқтамыстың өлімдері мотивіне, Алтын Орданың тұралауы мен оның Едігеден соң әлсіреуі мотивіне құрылған осы нұсқада Жошы ұлысының ханы Тоқтамыс пен әйгілі биі Едігенің билікке таласынан ел іргесінің шайқалғаны шыншыл сипатталатынына мән береді.

Шоқан «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын әкесі екеуі XIX ғасырдың қырқыншы жылдарының ортасында әйгілі ақын, қаракесектің қамбар атасынан тарайтын Жанақ Сағындықұлынан жазып алғаны белгілі. Кейін кадет корпусында оқып жүргенде ұстазы Костылецкий екеуі оны орысшаға бірлесіп аударып, профессор Березинге де жіберген. Өзінің қазақ халық поэзиясының түрлерін зерттеген жазбаларында осы жырға қайырылып отырады. Махаббат дастанының: «Мекен іздеп, жігіттер, кел кетелі, Ортасында Көктебе белгі етелі. Азаматтар, ерінбей тыңдасаңыз, Қозы Көрпеш - Баянды тербетелі», – деген жолдарын қазақтың өлең құрылысының түрі ретінде мысалға келтіреді Шоқан 1864 жылғы наурыздың 5-і күні Омбыдағы пәтеріне атақты Шөже ақынды арнайы шақыртып алып, «Қозы Көрпеш – Баян сұлудың» тағы бір көркем нұсқасын жазып алады. Ол Шөже жырындағы тіл тазалығына, оқиға желісінің Жанақтан өзгешелеу өрілетініне, әрі одан бірталай көлемді екендігіне назар аударады. Екеуінің негізгі кейіпкерлері ортақ, сол Қарабай мен Сарыбай, Қозы мен Баян, Қодар болғанымен, Шөже нұсқасында Баянның анасы – Қаракөз, Қозының анасы – Мамабике деген есімдермен аталып, олар оқиғаға белсене араласады. Екі жастың қамқоршысы, тілектесі Айбас деген жаңа образ қосылады. Ол Қарабай мен Сарыбай құда болғанда қарғы бауға (құдаласқан адамның қалың малдың сыртында беретін ырым-тартуы) берілген құл ретінде бейнеленеді. Кейіннен Айбас өз еліне қашады. Оның Итішпес бойында ұйықтап қалуы, Қодар мен Әлжаппардың қуып жетуі, Айбастың олардың атын атып, құтылып кетуі де Жанақ нұсқасында жоқ.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сияқты жауһар әдеби мұраны жазып алуға қайта-қайта қайырылған Шоқан «Құсмұрын нұсқасында» бар: «Өлсе-дағы Қозыкем арманы жоқ, сурет болып бітіпті Аягөзге», деген жолдарда айтылатын Аягөз өзенінің бойындағы екі ғашықтың көне заманнан келе жатқан сәулетті мұнара кесенесі, биік дыңын көруді де көп уақыт армандап жүрді. Ақыры бұл мүмкіндік оның Ыстықкөл сапарына барған 1856 жылы туып

еді. Ол осы сапар туралы жазған күнделігінде ғашықтар күмбезі туралы көркем толғап басталатын шұрайлы жолдар арнайды.

Ғалым 1856 жылы жасаған Ыстықкөл сапары барысында, кейіннен өзі жазғандай: «Қырғыздардың ең басты және данышпандық халық шығармасы; барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, география, дін және салт-сана, әдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы; бүтін бір халықтың көп жылдық шығармашылығының жемісі – дала Илиадасы десе де болады», - деп аса жоғары бағалаған «Манас» эпосын тұңғыш рет хатқа түсіру мүмкіндігіне ие болады. Шоқан «Манас» жырын өзі қатысқан экспедициялық отряд Сантас асуы маңындағы Түп өзені жағасында қоналқаға тоқтаған күннің ертеңінде қырғыздың бұғы руының бас манабы Боранбай жіберген манасшы Назардың айтуымен жазып алады.

Ғалым әуелі жырды бір айтқызып алып, содан соң алып эпостың бәрін жазып үлгеру мүмкін еместігін байқағаннан кейін, жырдың өзіне ұнаған көркем тұсы – «Көкөтайдың ертегісі» деген бөлімін ғана қайталап айтқызып, қағазға түсіруді жөн деп табады. Ол бөлім «көп ноғай жұртының ұлы ханы, ұлыстың батагөй ұйтқысы, ақылгөй данасы болған, жүз тоқсан тоғыз жыл жасап, жақ сүйегі босаған Көкөтай ханның өзі дүниеден өтер алдында елін жиып, ақырғы керез асын беріп, керез (бақыл, өсиет) сөзін айтқан» жағдайын толғаудан басталған еді. Маржандай жыр жолдары екпіндете төгілген бөлімді жазып алу жұмысы аяқталған соң, Шоқан өз күнделігіне бұл ерекше ғылыми жаңалық туралы мынадай сөздер түсірген еді. «Дастанның тілі ауызекі сөзден гөрі түсінікті. Жырдың кейіпкері Манас – ноғайлы батыры... Онда Шу, Ташкент, Іле өңірлерінде үш халық: ноғай, қазақ және қырғыз тоқайласады. Қырғыздарға ноғайлылардың аңыздары да белгілі: олар Едігені біледі және ол туралы жырлағандары қазақтарға келіңкірейді. Олар да: Кешегі он сан ноғай бүлгенде, Орманбет би өлгенде, орданың қара жағасы, аспанға ұшып кеткенде, – деп айтады. Кіндік азиялық көшпелілер аңыздарының бәрінде ноғайлылар құрметті орынға ие. «Ташкенттік» ноғайлылар Манастан еске алынады. Жәнібек, Асан қайғы бұл жерде де белгілі. Алатайдай бүлдірді, деген оқиғаны қырғыздар да айтады». «Көкөтай ханның ертегісі» – бір замандардағы көшпелі жұрттардың тұрмысын көркем эпикалы ыңғайда шалқыта суреттейтін «Манас» жырының аса бағалы бір тарауы. Ғылым әлеміне тұңғыш рет Ш.Уәлиханов жазып алып, ұлан-ғайыр бәйгеге қосып жіберген «Манас» қазір әлемге әйгіленген эпосқа айналды. Оны зерттеу ісінде Шоқаннан кейін де қазақ ғалымдарының қосқан үлесі аса мол. «Манас» туралы алғашқы монографиялық еңбекті заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов жазды. Әлкей Марғұланның кең танымға құрылып, 1971 жылы жарық көрген «Шоқан және Манас» зерттеуі манастану іліміне қосылған ең сүбелі үлестің бірі болып табылады.

Ыстықкөл сапары барысында Шоқан қырғыздардың көне әдеби мұралары – аңыздары мен шежірелеріне де көңіл бөлді. Бұл жұрттың өте қызық аңыздары өздерінің ата-тегі туралы болып келеді, дейді қазақ ғалымы Ш.Уәлиханов қырғыздармен әңгімелесулер барысында өз бабасы Абылай ханның қырғыздарға жасаған жорығына қатысты ел аузында қалған бірталай әңгімелерді де естиді. Көбі содан бір жыл бұрын өзі жазып алған «Абылай туралы жырдағы» деректермен үйлесетінін аңғарады. Қазақ жеріне шабуыл жасаған қырғыздардан кек алуды көздеген Абылай қалың қолды бастап келіп, Үшқосай алабында солтылар мен саяқтардың ауылдарын талқандайды. Шуға құятын Қызылсу мен Шәмші өзендерінің аралығындағы жазықта өткен ұрыста күллі оң қанат мен сол қанаттың біріккен әскерлерін күйрете жеңеді. Сол шайқаста солтылардың манабы Жайыл да ұлдарымен бірге қаза тауып, оның өзі тарайтын талқан атасынан 40-ақ адам аман қалыпты деседі. Қырғыздар арасында бұл шайқас «Жайыл қырғыны», ал ұрыс өткен жер Түйіскен деген атпен белгілі, – деп жазады Шоқан.

Ш.Уәлиханов **қазақ шежірелері мен әпсаналарына** қатысты зерттеулер де жасады. Ұлы жүз руларының аңыздарын сөз ету барысында қазақтың шығу тегіне қатысты мәселелерді қозғады. Березинге жолдаған хатында шет жағасын сөз еткен осы тақырып орайындағы ізденіс ақырында оны «Қазақ шежіресі» атты зерттеуді жазуға алып келеді. Бұл еңбекті атқару барысында жас ғалымның сол кездің өзінде «қазақ» сөзінің – түркі жұрттары арасында бұрыннан еркін өмір сүруші, даланың айбынды серісі, рыцары деген мағынаны

білдіргенін, сол ұғымнан «қазақ болу, қазақлық жасау», яки еркін ғұмыр кешу үрдісі туындағанын байыптай алғанын аңғарамыз. Бұл ретте ол «Шайбанинамедегі»: «қазақ болып жүргенде, ана мырза анандай ерлік жасапты, мына мырза мынандай ерлік жасапты» деген сөздердің жиі кездесетіні бекер еместігіне мән береді. Алтын Орда ыдырағаннан кейін оның бұрынғы аумағында әр түрлі хандықтардың ғұмыр кешкені, ол ұлыстардың өз іштерінде қырқыстар мен қақтығыстардың орын алып тұрғаны белгілі. Сол кезде кей ұлыс билеушілерінің ықпалына көнгісі келмеген ірі-ірі рулардың басшылары қарамағындағы елдерді сондарынан ерте, басқа өңірлерге қоныс аударып, өз еркі өзіндегі тәуелсіз қауымдарға, яки «қазақтарға» айнала бастаған. Қазақ болу – отырықшы жұрттарға қарағанда абыройы жоғары, рухы биік, құрметті қауымдар ретінде бағаланатын дәрежеде байыпталған еді», - деп түйеді Шоқан.

Қазақ ордасы хандарының арғы атасы Ақ Орданы билеген Орұстың (Ұрұс) ата-тегін зерттейді. Жошыдан тарайтын Орұстың баласы Құйыршықтың әке тағына отырғандығын, сол Құйыршықтан туған немересі Барақтың да Ақ Орда ханы болғанын, Барақтан – Жәнібек ханның туғанын тарихи деректермен нақтылайды. Өзінің немере туысы Кереймен бірге Қазақ Ордасының алғашқы хандары болған осы Жәнібек заманында қазақ пен ноғай бірге көшіп-қонып жүрген екен, дейтін аңыздар мен қария сөздер қалған. Ол дәуір қазақ жырларында алтын ғасыр деп аталды, қазақтардың көп аңыз-дастандары да сол алтын ғасырға дөп келеді. Жиренше шешеннің бірлік, тәлім-тәрбиелік нақылдары, философ, дана Асан қайғы да осы күнге дейін далалықтардың аузынан түспейді, – дейді ғалым. Ғалым қазақ шежірелері мен аңыз, ертегілерінде халықтың ойы мен мұратының, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің көркем бейнеленіп қалғандығын таразылайды. Көнеге деген ынтызарлық пен аңыздар байлығы – дала көшпелілердің ерекше мол қазынасын құрайтынын, ел арасындағы аңыздық, шежірелік әңгімелердің халық тарихын, олардың әдеби мұрасының биік деңгейін анықтаудағы орны зор екеніне мән береді.

Шоқан зерттеген «Шайбанинама», Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі», Бабырдың «Бабырнама», Қадырғали би Жалайыридың «Жылнамалар жинағы», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди», ғалымның Қашғардан ала келген «Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы», «Тазкира-йи қожаған» сынды жазба жәдігерлер мен Алтын Орда хандарының жарлықтарында қазақ тарихына, қазақтың сол замандардағы тілі мен дәстүріне, әйгілі тұлғаларына қатысты мағлұматтар молынан ұшырасады.

Тарихи-деректік, әдеби және тілдік жағынан шоқтығы биік шығармалардың бірі - Әбілғазы ханның «**Түркі шежіресі**». Зерттеушілер оны Шыңғыс ханнан бұрынғы және одан кейінгі дәуірлерде Орталық Азия, Қазақстан, Орта Шығыс елдерінде болған оқиғалар мен сол тұстағы ел басқарған хандар жүргізген саясат туралы толыққанды жылнамалардың бірі ретінде ретінде жоғары бағалайды. Шежіреде қазақ халқын құраған рулар мен тайпалардың көне тарихы, тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті жайында құнды деректер де жеткілікті. Әбілғазы бұл кітабын жазу үшін соған дейін түркі, парсы, араб тілдерінде дүниеге келген көптеген шығармалардағы деректерді кеңінен пайдаланған. Шоқанның Әбілғазы шығармасына алғашқы сілтемесін біз оның ілкі зерттеулерінің бірі – 1854 жылдың соңында жазылған «Профессор Березинге хат» атты жұмысынан ұшырастырамыз. Шоқан Алтын орда заманының қыпшақ тілді жарлықтарында кездесетін көне сөздердің мағынасы жөнінде пікір білдіре отырып, «Түркі шежіресі» мен «Шайбанинамада», Жалайыридың «Жамиғ ат-тауариғында» Шыңғыс ханға дейін әр рулардың өз хандары болғаны, алайда Шыңғыс хан олардың басын қосқаннан кейін, сол дәрежелері деңгейіндегі бек мәртебесінде қалғаны, олардың күшті, қуаттыларымен туыстық, құдандалық байланыстар құрғаны туралы жазылғанына назар аударады.

Шоқан профессор Березинге өзінің қазақ халқы туралы мағлұматтар жиып жүргенін, «егер сіз әр түрлі шығыс тарихшыларын оқу, зерттеу кезінде «қазақ» сөзі туралы, қазақлық туралы, қазақ халқы туралы деректерді кездестіріп жатсаңыз, ол жөнінде сіздің құзырыңызға бас июші маған хабарлай алмас па екенсіз, деген өтінішімді айтқалы отырмын... Қолымда бұл тұрғыдағы маңызы ерекше Әбілғазы (Румянцев басылымы), сіздің Шейбаниадаңыз бен

Жамиғ ат - тауариғыңыздан басқа ештеңе жоқ болғандықтан, Левшиннің «Қырғыз - қайсақ ордасы сипаттамасындағы» үзік-үзік деректерді тексере алмай отырмын», – дейді. Туған нағашысы қазақ сұлтаны болған Әбілғазының тілі қыпшақ түркісіне тым жақын еді. Мұны автордың өз шежіресінде: «Бұл тарихты жақсылы-жаманды баршасы білсін деп түркі тілімен жаздым. Соншалық бес жасар бала түсінетіндей етіп жақсы жазыппын, шағатай түркісінен, араб, парсы тілдерінен бір сөз қоспаймын», деп ескертіп кеткені де Шоқанға жақсы таныс еді. Шоқан шежірені түркі жұрттарының ірі тайпалары мен жеке руларына қатысты мол мәлімет көзі ретінде де пайдаланды. Өзінің «Қазақ шежіресі» зерттеуінде: «Әбілғазының айтуынша, қаңлылар моңғол шапқыншылығына дейін Ыстықкөл жағасын, Шу, Талас өзендері бойын жайлаған, ал қыпшақтар Оғыз заманынан Шыңғыс дәуіріне дейін 400 жыл бойы Жайық пен Еділ, Дон аралықтарын мекендеген, сондықтан да ол жерлер Дешті Қыпшақ аталған» деп жазады. «Қазақтардың аңыз-дастандардағы тарихи оқиғалар Әбілғазы мен әсіресе, қазақ авторының жазғандығы үшін де мәні ерекше «Жамиғ ат-тауарихтағы» деректерден алшақтамайтындығына назар аударады.

Өзінің «Қырғыздар туралы жазбалар» атты көлемді зерттеуінде де Шоқан ғылыми пайымдарын Әбілғазы шежіресіндегі дәйектермен салғастырып отырады. Ноғайлыларды Әбілғазының әр уақытта да маңғыт деп атайтынына назар аударады. Шежірешінің баяндауынша, Едіге батыр ақ маңғыттардан шыққан, Көшім ханды маңғыттар өлтірген. Әбілғазының сипаттауынша, қырғыздардың бүгінгі отырған жерлері ХІҮ ғасырда Шағатай ордасына қараған, содан кейін Қашғар хандарының қоластына көшкен. Бүкіл Шығыс Түркістан қалалары мен ұйғыр жері, Алатау мен Моғолстан осы жерлердің билеушісі Есенбұға деген ханның еншісіне тиген. Шежірешінің оның баласы, ісләм дінін қабылдаған Тоғұлық Темір туралы да кеңінен жазғанын айта отырып, өз тарапынан осы ханның зираты Құлжаның солтүстік-батыс жағында, сол қаладан 35 шақырым жерде тұрғанын, жергілікті халық оны Тоғұлық Темір шахтың мазары, – деп атайтынын да қоса айта кетеді. Шоқан бұл мазарды 1856 жылдың күзінде Құлжаға дипломатиялық мақсатпен барған сапарында көріп қайтқан болатын. Ғалымның сол сапардан оралғаннан кейін жазған «Қытай империясының батыс өлкесі туралы» атты еңбегі «Түркі шежіресін» тереңдей зерттеген тұстарымен де ерекшеленеді.

Ш.Уәлиханов Орталық Азия мен қазақ халқының тарихына арналған зерттеулерін жазу барысында «Шежіре-и Түрк» кітабындағы мол мағлұматтарды кеңінен пайдалана отырып, ондағы деректерді сол тектес «Шайбанинама», «Жамиғ ат-тауарих» сияқты басқа да құнды түркі жазба мұраларымен, сондай-ақ орыс, қытай, француз тілдеріндегі тарихи еңбектерден алынған дәйектермен салыстыра қарастырады. Шежірелік сипаттағы «Шайбанинама» әдеби жәдігерлігі де Шоқанның көп зерттеген шығармаларының бірі. Орталық Азиядағы Шайбани мемлекетін құрушы, түп-тегі Жошының бесінші ұлы Шайбаннан тарайтын Мұхаммед Шайбани (Шаһибек) ханның (1451-1510) өмірі, ел басқаруы, шайқастары, жеңістері, ата-бабаларының тарихы жайлы сөз етілетін «Шайбанинаманың» ғылыми айналымға енген түркі, парсы тілдерінде жазылған әлденеше нұсқалары мәлім. Зерттеушілер ғылыми ортаға белгілі сол нұсқаларды сараптай келе, олардың бәрінің бір қайнардан бастау алғанын нақтылайды. Ол авторы белгісіз деп есептелетін, бірақ Шайбани ханның өзі жазды деген болжам басымдау айтылатын, белгілі тарихшы В.П.Юдин «ескі қазақ тілінде жазылған», – деп нақтылаған «Тауарих-и гузида-йи нұсрат-наме» («Жеңіс кітабынан жинақталған жылнама») атты тарихи шығарма.

1502-1505 жылдары қағазға түсірілді делінетін «...Нұсрат-наме» шығармасының алғы сөзінен кейін, сол заман еңбектерінің дәстүрінше, оғыз, түркі-моңғол тайпалары, Шыңғыс хан мен оның мұрагерлерінің тарихы баяндалады. Жошы хан ұрпағы айтылған тұстарда қазақ хандарына қатысты бірқыдыру мәліметтер беріледі. Дәл осы кітап Шоқанның кадет корпусында жүрген кезінде-ақ оқып үлгерген қалаулы шығармалардың біріне айналған еді. Шығармада Шайбани ханның 1510 жылы Исмаил І шахпен ұрыста қаза тапқанға дейінгі кезең баяндалады. Осы кітаптан Шоқан қазақ хандығының тарихына қатысты құнды мағлұматтарды ұшырастырған еді. Қазақ Ордасын билеген хандардың ерлік істерін баян

ететін бірсыпыра жайларға қанығады. «Шайбанинамада» көп ұшырасатын «қазақлықта, қазақлық жасау» деген ұғымдарды, Шоқан қазақ халқының шығу тегімен байланыстыра қарайды. Шоқан бұл шығарманы қазақтың Керей мен Жәнібек, Бұрындық пен Қасым хандар туралы жаңа дәйектер ұсынған, Сыр бойы қалалары үшін өткен күрес тарихын баян еткен, бағалы географиялық мағлұматтары мол, қазақ пен өзбекке ортақ түркі тайпаларының сол замандағы құрамынан хабар беретін маңызды дереккөз деп таниды. Ол арқылы Жошы ұрпағының Алтын Орда мен Қазақ хандығын билеген хандарына қатысты әулеттік шежірелерін, өзінде бар деректермен салыстыруға мүмкіндік алады.

Ш.Уәлихановтың әдеби мұраларды зерттеуге бағышталған жұмыстарының аясында Қадырғали Жалайыридің «**Жамиғ ат-тауарих**» («**Жылнамалар жинағы**») шығармасына қатысты атқарған еңбегінің орны айрықша. 1854 жылы профессор И.Березиннің дайындауымен «Шығыс тарихшыларының кітапханасы» сериясы бойынша, қазақшаға жақын түркі тіліндегі қолжазба негізінде Қазан қаласында кітап боп басылған бұл жазба жәдігердің жарық көруі Шоқанды ерекше қуанышқа бөлеген жаңалықтардың бірі болған еді. Жәнібек ханның немересі Шығай ханның ұлы Ондан сұлтанның баласы, орыс патшасы қоластына тұтқын боп барып, Қасым хандығын билеген Ораз-Мұхаммед сұлтанның уәзірі Қадырғали Жалайыри жазған бұл шығармада Қазақ хандығын әу баста билеген тұлғалар тіптен нақтылана көрсетіледі. Шоқан бұл жөнінде Березинге жазған хатында: «Қазақтардың өздерінің түп-тегі туралы аңыздар Сіздің «Шайбанинамаңыз» бен Ұлы жүздің тарақ тамғалы жалайыр руының қазағы жазған «Жамиғ ат-тауарих» дәйектерімен дәлелденіп жатыр», – деп атап өтеді. Шығарма жарық көре салысымен, оны тұңғыш зерттеп, ғылыми бағасын берген адамның бірі Шоқан болды. Сол замандағы орта шығыс шежірешілері шығармаларының орындалу дәстүріне сәйкес, сол кезде өздеріне патша боп отырған «ұлұғ бек, ақ хан, падишах қазрат» Борис патшаға мадақтау арнай отырып жазылған, қазақ тарихынан соны мәліметтер ұсынған тамаша туындыны Шоқан ерекше қызығушылықпен тез оқып шығады. Ұнағаны сонша, дереу орысшаға аударуға кіріседі. Жас ғалым кей тұстарда өзі орысшалаған сөздер мен сөйлемдерді кітаптағы араб қаріпті нұсқасымен қатар беріп салыстыра қарап, ара-арасында өз пікірлерін де жазып қойып отырады. Шежірешінің «Барақтың ұлын Кіші Жәнібек хан деп айтар еді» деген тұсын Шоқан құнды дәйек ретінде қабылдайды. Себебі ел арасындағы аңыз-әңгімелерде Алтын Орданы билеген Жәнібек пен Қазақ Ордасының ханы Жәнібекті шатастырып айтып жататын сәттер ауық-ауық ұшырасып қалады.

Қадырғали Жалайыри кітабындағы Шоқан үшін ең қымбат беттер «Дастан Ораз Мұхаммед хан бин Ондан сұлтан» деген тарау еді. Онда Ораз-Мұхаммедтің Орұс ханнан бергі аталарының шежіресі тергеліп, Кіші Жәнібектен бергі Қазақ Ордасының хандары мен сұлтандарының соған дейін көп сәттері белгісіз боп келген мағлұматтары, Жәнібектің тоғыз баласынан тарайтын ұрпақ түгел тарқатылады. Ара-арасында Қазақ Ордасын қорғау жолында шейіт болған сұлтандардың ерлік істері де паш етіліп отырылады. Өсеке ханның баласы Болат сұлтанның ұлдарымен бірге ноғай ұрысында шаһит болғаны, Жәдік ханның Тоғым хан деген ұлының «тоғыз сары» деп аталған ержүрек тоғыз ұлы жағат (шағатай) шекарасы жақта өткен шайқаста түгелімен қаза тапқаны, сол ұрыста әйгілі әрі мәшһүр отыз жеті сұлтанның да шейіт кеткені туралы айтылады. Әдік сұлтанның нәсілі «бес оғұл» (бес ұл) деп аталыпты. Сол бес ұл да жиырма төрт сұлтанмен бірге Дәруіш ханмен соғыста опат болыпты.

Шоқан жазба жәдігердің мазмұнына, тілдік құрамына білгір түсініктемелер жасайды. «Жамиғ ат-тауарихтың» тілі қазіргі қазақ тіліне өте жақын, нағыз шағатайшаның өзі. Кітаптың мазмұндалуы да тамаша. Онда Әбілғазы мен Шайбанинамаға қарағанда, мысал-аңыздар аз кездеседі. Ең әуелгі бөлімдегі Борис патшаға бағышталған мадақтаудың өзі өте түсінікті, мәнерлі. Сөйлемдері мен қайырымдары өте жатық, көп сөздері қазақ арасында осы күнге дейін қолданылады», – деп атап өтеді. Ол осы құнды жазба мұра туралы: «Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан «Жылнамалар жинағына» иықтасар ештеңенің жоқтығы күмәнсіз. Ол қазақтардың өткені туралы ең құнды, алғашқы жазба ескерткіш. Мұнда нақты тарихи деректер аз болғанымен, қазақ хандары мен сұлтандарының

толық ата тегі бар. Қазіргі қолда бар деректерді, ел аузындағы аңыздарды, ноғайлармен қарым-қатынас туралы орыстың елшілік актілеріндегі мағлұматтарды Жалаиридін «Жамиғ ат-тауарифымен» салыстырған жөн», – деп жауһар жәдігердің жоғары бағасын берген еді.

Ш.Уәлихановтың ортағасырлық жәдігерліктерді зерттеу аясында атқарған елеулі еңбектерінің қатарына **«Профессор Березинге хат»**, **«Хан жарлықтары туралы жазбалар»** атты жұмыстары да жатады. Профессор Березиннің өтінішімен, оның Қазанда 1850 жылы бастырған «Хан жарлықтары» мен 1851 жылы шығарған «Тоқтамыс, Темірқұтлық және Сағадатгерейдің тархандық жарлықтары» атты кітаптарындағы кейбір көне сөздердің мағынасын ұғындыру мақсатынан туған бұл еңбегінде Шоқан ортағасырлық қыпшақ жазба тіліндегі жарлықтарды араб қарпіне профессорлар Березин мен Қазымбек транскрипциялап көшірген мәтіндер бойынша зерделейді. Алтын Орда тарихының елеулі бір кезеңінен сыр аңғартатын, сол заман қыпшақшасымен жазылған бұл жарлықтардың Шоқанды ерекше қызықтырғаны байқалады. Олардың зерттеушілер қолына түсу тарихына көңіл бөледі. Алтын Орда заманынан қалған жазба құжаттан жас ғалым ХІХ ғасырдың орта шенінің қазағы үшін де түсінікті жолдарға жолыққан еді. Шоқан хан жарлықтарында Алтын орда – Ұлуғ ұлуғ деп жазылғанына назар аударады. Ал қазақ аңыздары мен батырлық жырларында ол «Ноғайлының ауыр жұрты» деп аталады. Қазақтар өздерін сол Алтын орда түркілерінің ұрпақтары ретінде есептейді. Алтын орда дәуірінің белгілі тұлғалары мен батырлары Едіге, Тоқтамыс, Орақ мырза, «Ер Көкше мен Ер Қосай» туралы жырлардың қазақ арасында кеңінен тарауы да бекер емес. Осының өзі де қазақтар сол орда ыдырағаннан кейін жеке-жеке хандықтарға бөлінген жұрттардың бірі екенін көрсетсе керек», деп ой түйеді. Жарлықта кездесетін кей сөздерге түсініктемелер береді.

Қашқария сапарынан Петерборға келгесін жазған «Жоңғария очерктері» атты дүйім ғылыми ортаны елең еткізген ғажайып шолуында Шоқан бұл туралы: «Мен Қашғарда жүргенде «Тазкира-йи қожаған» атты, ХҮІ ғасырдың соңында буддасы-ойраттардың көмегімен Шыңғыс хан ұрпақтарын тақтан қуып, жоңғарларға тәуелді билеушілер ретінде Кіші Бұхараны басқарған қожалар әулетінің тарихы қамтылған қолжазбаны тауып алу бақытына ие болдым. Бұл тамаша туынды 1758 жылы қытайлықтардың Йаркентті басып алуымен аяқталады... Қашғарда қолға түсірген кітаптардың арасынан мыналар да назар аударуға тұрарлық:

1. «Тазкира-йи Сатұқ Бұғра хан ғазы» (Илектер әулетінен исламды тұңғыш қабылдап, оны Қашғарға таратқан Сұлтан Бұғра хан ғұмырнамасы).

2. «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан» (Шағатай әулетінен шығып, Моғол ұлысы хандарынан бірінші боп исламды қабылдаған Тоғұлық Темір ханның ғұмырнамасы).

3. «Ришахат», яки ортаазиялық ишандар мен әулиелер туралы мағлұматтар.

4. «Әбумүсілім Марузи» – көптеген жергілікті тарихи аңыздарды қамтыған батырлық хикая», – деп, ол жазба мұраларды атап-атап көрсетеді.

«Тазкира-йи Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазы» атты қолжазбада Ұлы хан (Қарахан) әулетінің басы, бірінші боп мұсылман дінін қабылдап, оны Қашғар жеріне әкелген атақты қаған Бұғра (Бура) хан ғана емес, Баһауеддин қожа, Әбу Нәсір Самани қожа, шейх Мұхаммед Аттар, шейх Мансұр Хижазилер туралы ғұмырнамалар да бар екен. Қолжазба аясына Бұғра хан әулетінің шежіресінен басқа, сол кезеңдерге қатысы бар мұсылман дінінің белгілі тұлғалары туралы хикаялар да жинақталыпты. Қашғар аймағы тарихындағы қожалар әулеті билік құрған дәуірлер тынысын жан-жақты ашып көрсететін «Тазкира-йи қожаған» секілді құнды жазба жәдігердің Шоқан сапардан оралғасын аяқтаған «Алтышәрдің, яғни Қытайдың На-Лу уәлаятының (Кіші Бұхараның) жайы» атты әйгілі еңбегін жазуға тигізген дереккөздік көмегі аса мол болды. Шоқанды қызықтырған осы құнды тарихи-әдеби жәдігерге кейінгі толқын қазақ ғалымдары тарапынан да ықылас танытыла бастады. Соның бір белгісі әрі соны жаңалығы деп, бұл шығарманың толық нұсқасы боп есептелетін – «Тазкира-йи азизан» қолжазбасының қазақшаға аударылып, 2006 жылы «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» сериясының ІҮ томы ретінде жарияланғанын атап өту абзал.

Ш.Уәлихановтың Қашғардан аман оралып, арада он айдай уақыт өткенде Петерборға жеткен кезінде алғашқы жолыққан ғалымдары – сол жылдары Петербор университеті шығыс тілдері факультетінің профессорлары боп істейтін А.Қазымбек пен И.Березин еді. Олармен алғашқы жүздесулердің өзінде-ақ, Шоқан Қашғардан іздеп таппай келген Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» шығармасының парсыша қолжазбасының қазақ ханы Жәңгір тапсырған бір нұсқасы университеттің шығыс тілдері факультетінің кітапханасында тұрғанын білді әрі Императорлық ғылым академиясының Азиялық мұражайында да осы шығарманың Мұхаммед-Садық Қашғари аударған толық емес түркішесі бар екен. «Тарих-и Рашиди» шығармасымен тез арада танысып үлгерген Шоқан, оны өзі барып қайтқан Қашғар аймағының тарихынан жан-жақты мағлұмат беретін, құнды деректері аса мол асыл қазына деп бағалады. Бұл кітап жөнінде «Жоңғария очерктері» атты еңбегінде арнайы тоқталып, жаһанға жария етті.

Шоқан өзінің «Тарих-и Рашидиден» үзінділер» деген зерттеуінде бұл кітаптың талай құнды мәліметтер қазынасы екендігіне назар аударады. «Тарих-и Рашидидің» парсышасын арнайы аудартып, оны түркішесімен салыстыра отырып зерделегеніне қарағанда, Шоқан осы шығарманы әрі қарай да тереңдеп зерттеуге құлықты болған сыңайлы. Қазымбектей, Березиндей ірі шығыстанушылардың қасында жүріп, ол өзі көріп қайтқан Қашғария аймағының арғы ғасырларын, көне ұлыстар тарихын сөз еткен Хайдар мырза кітабын сол кезде-ақ жарыққа шығаруға дайындап, әлемдік ғылым айналымына қосуға шамасы да жетер еді. Алайда Еуропа ғалымдары арасында «Тарих-и Рашидиді» жан-жақты зерттеуді тұңғыш рет қолға алғанымен, оның тым әлсіреп кеткен денсаулығы бұл шаруаны әрі қарай тереңдеп атқаруға мұрша бермей, Петербордан амалсыз елге қайтты.

Шоқанның әдеби мұраларды зерттеуді ғылыми машыққа сай жүргізгені, жырлар мен аңыз-әңгімелерде халықтың ойы мен мұратының, әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің, көркем бейнеленгенін терең байыптағаны тұжырымдалады. Оларға әдеби мұралық мәні жөнінен де, тарихи-этнографиялық жағынан да аса құнды жәдігерлер ретінде қарағаны, ел аузынан жазып алынған шығармалардағы мағлұматтарды жазба жәдігерлердегі деректермен сабақтастыра қарауды биік зерттеушілік деңгейде игере білгені қорытылады. Қазақтың тарихи жырларын Алтын Орда, Ноғайлы дәуірлерінен туа бастаған, сол заман оқиғаларының шынайы сілемін поэзиялық тұрғыда қорытқан туындылар деп дәлелдегеніне мән беріледі. Қазақстан мен Орталық Азияда, көп реттерде әлемде тұңғыш рет ортағасырлық әйгілі әдеби жазба мұраларды ғылыми түрде зерттегені, олардағы мәліметтерді түркі жұрттарының, оның ішінде қазақ халқының тарихын нақтылауда, ғылыми түйіндер жасауда құнды дереккөздер ретінде пайдаланғаны, орыс, қытай, француз, неміс тілдеріндегі тарихи еңбектерден алынған дәйектермен салғастыра қарағаны пысықталады. Ортағасырлық түркі жазба жәдігерліктері – қазақ тарихы, қазақ сөз өнерінің көне қатпарлары туралы қыруар мәлімет ұсынатын құнды мұралар. Оларды тұңғыш рет зерттеген Шоқан Уәлихановтың жан-жақты ғұламалығын зерделей отырып, ұлтымызға тікелей қатысы бар сол жазба мұраларды алдағы уақытта танып-білуге жұртшылық назарын кеңінен аудара түсу – қажетті де ділгір мәселелердің бірі. Шоқанның айрықша қабілеті, көп тіл білетіндігі, көне жазбаларды еркін оқитын зеректігі, ойын айқын әрі жүйелі тілмен ғылыми түрде қорыта алатын шеберлігі – бүгінгі зерттеушілер үшін үлкен үлгі-өнеге.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы.- Алматы, 1996.
2. Едіге батыр. Алматы, «Ғылым», 1996 жыл.
3. Қозы Көрпеш - Баян сұлу (жинақ). Астана, «Фолиант», 2002 жыл.